

Golden Research Thoughts

International Recognized Multidisciplinary Research Journal

ISSN : 2231-5063

Impact Factor : 3.4052(UIF)

Volume -5 | Issue - 9 | March - 2016

“खानदेशच्या उपपत्तीचे ऐतिहासिक महत्त्व”

पी.एस.सोनवणे.

इतिहास विभाग , जिजामाता महाविद्यालय, नंदुरबार.

प्रस्तावना :-

कवी गोविंदग्रजांनी आपल्या गीतात महाराष्ट्राचे अत्यंत सुरेख वर्णन केलेले आहे. सह्याद्री, सातपुड्याच्या डोंगरकुशीत नांदणाऱ्या या राकट देशा, कणखर देशा, दगडांच्या तैशा फुलांच्याही देशाचे विदर्भ (वन्हाड) मराठवाडा, माणदेश, कोकण आणि खानदेश असे भौगोलिक भाग पडतात. येथील बोलीभाषा, लोकभाषा, चालीरीती, रुढीपरंपरा, सण, उत्सव, समारंभ, लोककथा व लोकगीत इ. बाबी वैशिष्ट्यपूर्ण आढळतात. असा हा संपूर्ण महाराष्ट्र एका सांस्कृतिक सूत्रात बांधलेला आढळतो. या प्रत्येक प्रदेशांच्या नावाबद्दल व उपपत्ती बद्दल वेगवेगळी मते प्रकट केली जातात. यांपैकी खानदेश हा महाराष्ट्राचा असाच एक लोकसंस्कृतीचा, आदिवासी परंपरा लाभलेला, पर्वतरांगानी सजलेला व त्यात राहणारे विविध जाती, धर्म, पंथ, वंश असणारा व विविधतेतून एकता साधणारा खानदेशच्या उपपत्ती विषयी मतेमतांतरे आहेत. ‘खानदेश’ या नावाची उपपत्ती कशी झाली ते पाहणे आवश्यक आहे. खानदेश गॅझेटिअरमध्ये त्याचा उल्लेख आढळतो.

खानदेश या नावाचा इतिहास अतिशय मनोरंजक आहे. या प्रदेशाला प्राचीनकाळात असिक किंवा ऋषिक असे म्हणत असत. रामायण व महाभारत काळात या प्रदेशाचा उल्लेख आलेला आहे. राम-सीता वनवासात असताना सीतेच्या शोधासाठी सुग्रीवाने वानरांना विदर्भ, ऋषिक व माहिषक या प्रदेशात जाण्यास सांगितले होते असे रामायण या ग्रंथात आढळते.^१ यावरून रामायण महाभारत काळात खानदेश प्रदेशाविषयी माहिती आपणांस मिळते. थोडक्यात तत्कालीन परिस्थितीत खानदेशाला महत्त्व होते.

नाशिक येथील सातवाहनकालीन लेणीतील अभिलेखातही ऋषीकाचा उल्लेख असून हा लिखित पुरावा ऐतिहासिकदृष्ट्या फार महत्त्वाचा आहे. यादव काळात सेरून देश म्हणून खानदेशचा अंतर्भाव होत असे.^२ खानदेशचा प्रथम उल्लेख इतिहासात फेरिस्ताच्या बखरीत आढळतो. फेरिस्ता हा मध्ययुगीन बखरकार होता.^३ उत्तर भारत व दक्षिण भारत यांच्या सरहद्दीवर खानदेशचा प्रदेश आहे. दक्षिणेकडे जाण्याचा

प्रमुख मार्ग म्हणजे खानदेश होय. त्यामुळे विविध ऐतिहासिक घटनांचे खानदेश म्हणजे एक स्मारकच आहे.^४ प्राचीन काळात खानदेशच्या इतिहासाची सुरुवात असिरगड व तोरणमाळ या डोंगरी किल्ल्याच्या संदर्भापासून सुरु होतो. महाभारतामध्ये युवानाश्व नावाचा तोरणमाळचा राजा असल्याचा उल्लेख आढळतो. या राजाने पांडवांशी संघर्ष केला होता. याच कालावधीत असिरगडावर अश्वत्थाम्याची पूजा-अर्चा होत होती. आजही हिंदू लोक अश्वत्थाम्याची पूजा करताना आढळतात. खानदेशाला महाभारतकाळात खांडववनभूमी म्हणून संबोधले जात होते. ही भूमी श्रीकृष्णाची भूमी म्हणूनही ओळखली जात होती. म्हणूनच या प्रदेशात श्रीकृष्णाची भक्ती करणारे असंख्य लोक राहत होते.^५ मध्ययुगात १३व्या शतकापासून या प्रदेशावर मुसलमानी सत्ता होती. गुजरातच्या राजाने या प्रदेशावर अंमल गाजविणाऱ्या फारुकी सुलतानांपैकी राजा मलिक नासिर याला ‘खान’ ही पदवी दिली होती. या फारुकी राजाने थाळनेर येथे राजधानी स्थापन करून या परिसरात राजवट उपभोगली. म्हणून खानाच्या प्रभुत्वाखाली असलेला प्रदेश म्हणजे खानदेश असा उल्लेख आढळतो. तेव्हापासून ‘खानदेश’ हे नाव या प्रदेशाला दिले गेले ते आजतागायत रुढ आहे. परंतु मध्यंतरीच्या काळात मोगल सम्राट अकबर याने आपला पुत्र दानियल याच्या नावावरून फारुकीच्या या भू-प्रदेशाला ‘दानदेश’ असे नाव दिले होते. परंतु ते फार काळ टिकलेले दिसून येत नाही.^६

खानदेश हे नाव बऱ्हाणपूरच्या नवाबाने दिलेले आहे असा तर्क युरोपियन व एतद्देशीय इतिहासकारांचा आहे. खान या शब्दाकडे पाहता असे लक्षात येते की, हा तर्क खरा असावा असे दिसून येते. परंतु किंचित सूक्ष्म दृष्टीने पाहता असे दिसून येते की हा शब्द अगदी प्राकृत आहे. या प्रदेशाचे मूळ नाव कण्हदेश म्हणजे कृष्णाचा देश. देवगिरीच्या यादव कुळात कृष्ण ऊर्फ कण्ह नावाचा राजा होता. त्याने आपल्या नावावरून या प्रदेशाला कण्हदेश, कामदेश, कडूनदेश, खानदेश असा परंपरेने अपभ्रंश होता होता खानदेश हे नाव प्रचलित झाले असावे असे कागदपत्रावरून दिसून येते.^७ कर्नल साईक्स या एका संशोधकाने खंड किंवा खिंड या शब्दावरून खानदेश हा शब्द प्रचारात आलेला असावा असे मत मांडले आहे.^८ खानदेश या नावाची उपपत्ती सांगताना ज्येष्ठ इतिहास संशोधक डॉ. प्र.न.देशपांडे लिहितात, “माझ्यामते फेरिस्ताने दिलेली माहिती महत्त्वपूर्ण असून दक्षिणेत मुसलमानी सत्ता प्रस्थापित होण्याच्या अगोदर खानदेशला जवळ जवळ त्याच उच्चाराचे नाव होते. त्याआधारे खानदेशची उपपत्ती दोन प्रकारची सांगता येईल, साधारणपणे प्रदेशांची नावे विशिष्ट प्रकारच्या भूभागांमुळे किंवा जवळपासच्या नद्यांमुळे प्रचारात आलेली आढळतात. जसे मानदेश, सिंधप्रदेश, गंगदेश, दुआब, पंजाब इत्यादी. खानदेशात ‘कान’नावाची नदी असून कदाचित त्या नदीच्या नावावरून नदीच्या परिसरातील प्रदेशाला ‘कानदेश’ अशी संज्ञा मिळाली असावी. खानदेशात कान नावाची कुलदेवता असून तिचा उत्सव श्रावण महिन्यात खानदेशातील घरोघरी होत असतो. खंड या शब्दाचा अर्थ खंडित भाग असा होतो. चांदवड, अजिंठा डोंगरमाळाच्या पायथ्याशी असलेला हा मैदानी प्रदेश डोंगररांगापासून खंडित झालेला आहे. ज्याप्रमाणे तळकोकण त्याप्रमाणे हा खानदेश प्रदेश वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतो, तेव्हा खंड या शब्दापासून खानदेश रुढ झाला असण्याची शक्यता आहे.”^९ खानदेशला अभिरदेश म्हणूनही ओळखले जाते. अभिरांचा इतिहास जरी इ.स.नाच्या दुसऱ्या शतकापासून असला तरी त्याची परंपरा महाभारता इतकी पुरातन आहे. आणि या प्रदेशातील लोक स्वतःला अभिर, अहिर, गवळी समजतात. हा गवळीवंश, यदुवंश अथवा नंदवंश म्हणून भारतभर पसरल्याचे दिसून येते. कान्हा अथवा कृष्ण (कन्हैया) हा यांचा लोकप्रिय नेता होता. त्याच्या नावावरून कान्हदेश याचाच अपभ्रंश खानदेश होय.^{१०} रामायण काळात या भागात दाट जंगल होते. तसेच त्याकाळात दक्षिणेकडील भागाला ‘दंडकारण्ये’ या नावाने ओळखले जात असे. पूर्वीचा धुळे जिल्हा व आताचा नंदुरबार जिल्ह्यात तोरणमाळ नावाचे गाव आहे. तेथील राजा युनाश्व हा होता.^{११} नाशिक येथील शिलालेखावरून खानदेशच्या अहिर राजा विरसेन याची सत्ता होती. पुराणातील माहितीवरून अहिर (अभिर) राजांची जवळपास ६७ वर्षे राज्य होते. परंतु त्यांची सत्ता दोन शतकांपर्यंत असावी असे दिसून येते. अहिर राजांच्या सत्तेचा फार मोठा ठसा खानदेशच्या संस्कृतीवर पडलेला दिसून येतो. खानदेशची अहिराणी भाषा प्रसिद्ध आहे आणि अहिराणी संस्कृती या दोन्ही गोष्टी अहिर राजांच्या कालखंडाचा वारसा म्हणून सांगता येतात. अभिर राजे खानदेशात गौळीराजे (गवळीराजे) म्हणूनही ओळखले जातात.^{१२} कानड-गवळी, कानडांची किंवा गवळ्यांची वस्ती असलेला प्रदेश म्हणजे खानदेश. हे कानड वा कन्नड गुरे राखण्याचे काम करीत. या कानडांचा देश तो खानदेश अशाही प्रकारचे मत व्यक्त करण्यात आले आहे.^{१३} प्राचीन काळात मौर्य, शुंग, सातवाहन व इतर घराण्यांचे राज्य या भागावर होते. सातवाहनांना या भागातून हाकलून लावण्यात अभिरांना यश मिळाले व खानदेशवर अभिरांच्या मांडलिकाखाली काही जहागीरदारांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले. पुढे वाकाटक, राष्ट्रकुट, चालुक्य व यादव राजांचा अंमल या भागावर सुरु झाला. १८९६ मध्ये अल्लाउद्दीन खिलजीचा सेनापती मलिक काफूरने खानदेशावर स्वारी केली. तेव्हापासून अठराव्या शतकापर्यंत हा भाग मुसलमानाच्या वर्चस्वाखाली होता. या कालावधीत तुघलकांच्या राजवटीत फिरोज तुघलकाने खानदेशचा कारभार मलिक राजाकडे सोपविला होता.^{१४}

खानदेशला लोकइतिहासाची, संस्कृतीची व्यापक बैठक लाभलेली दिसून येते. येथे मौखिक परंपरा असून लोकमानसात तिने कायमचे घर केले आहे. रामायण महाभारत काळापासून शेकडो घटना या परिसरात झाल्याचे दिसून येतात.

का.बा.मराठे व मि.विल्सन मिसिक्लार्क यांनी महाभारतातले प्रसिद्ध खांडववन म्हणजे खानदेश असे मत व्यक्त केले आहे. तर श्री.पाट्टेच्या मतानुसार सातपुड्याच्या खालच्या भागाला ‘खालदेश’असे प्रारंभी म्हटले जात असावे पुढे ‘ल’ च्या जागी ‘न’ येऊन ‘खानदेश’ हे नाव प्रचारात आले असावे.^{१५} असे ऐतिहासिक महत्त्व खानदेशाला आहे.

संदर्भ साधने

१. जी. डी. जळगाव मुंबई १९९४ पृ.क्र.७०-७१
२. जी. डी. जळगाव उपरोक्त पृ.क्र.५६
३. पाटील एन.एस. “खानदेश नावाची उत्पत्ती आणि विविध राजवटी”, पहा- डॉ. देशपांडे प्र.न. (संपा) निबंध संग्रह-३, धुळे-२००० पृ.क्र.२७
४. माळी ग.द. “साहित्य सहकार विशेषांक” पूर्वोक्त पृ.क्र. २९
५. पाटील एम.व्ही. “कंपनी सरकारकालीन खानदेश”.शिवम प्रकाशन नंदुरबार, प्रथमावृत्ती २००७, पृ.क्र. २७
६. कुलकर्णी अ.रा. “मध्ययुगीन महाराष्ट्र” - पूर्वोक्त पृ.क्र. २३५ आणि व्यवहारे (डॉ.) शरद “लोकपरंपरा

- लोकघाटी”,
स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद, सप्टेंबर २००२ पृ.क्र.१३४
७. पाटील एन.एस. पूर्वोक्त पृ.क्र.२७
८. पाटील एन.एस. उपरोक्त पृ.क्र.२७
९. जगताप पी.डी. “खानदेश इतिहास दशा व दिशा”, पहा- डॉ. जगताप पी.डी. (संपा) खानदेश इतिहास, जळगाव १९९७ पृ.क्र.१०.
१०. मोरवंचीकर आर.एस. “प्राचीन खानदेशच्या इतिहासाचे काही पैलू”, पहा-खानदेश इतिहास, जळगाव १९९७ उपरोक्त पृ.क्र.४०
११. पांडे मधुकर “खानदेशातील स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास” १८८५-१९४७ अप्रकाशित शोध-प्रबंध १९८६. पृ.क्र.५
१२. पाटील एम.व्ही. पूर्वोक्त पृ.क्र.२७
१३. व्यवहारे शरद “लोकपरंपरा लोकघाटी”, स्वरूप प्रकाशन-औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली सप्टेंबर २००२, पृ.क्र.१३५ खानदेश गॅझेटियरमध्ये (“Kanadas are a peculiar race or drovers who sometimes visit the western forests of Khandesh 1880 P.No.105”) असा उल्लेख आढळतो. हे कानड वा कन्नड गुरे राखीत या कानडांचा देश तो खानदेश.
१४. पांडे मधुकर पूर्वोक्त पृ.क्र.६
१५. शहा मु.ब. “खानदेश नामचर्चा”- “खानदेशचा सांस्कृतिक इतिहास” (खंड-१) प्रकाशक का.स.वाणी मराठी प्रगत अध्ययनसंस्था धुळे जानेवारी २००४ पृ.क्र.१४०-१४६.